

Židovi u BiH, Judaizam, Micve, Običaji

U nas Židova je vrlo teško, gotovo nemoguće, razlučiti što je vjera a što tradicija, odnosno običaji proizašli iz nje, prvenstveno stoga što su to u nas dva potpuno nedjeljiva pojma. Kao ilustracija toga možda može poslužiti za-nimljivost da u hebrejskom jeziku riječ za pojam "religija" ne postoji. Biti Židov ne znači pripadati nekoj religijskoj grupi ili ne, kao Židov se rađate i umirete, bez obzira jeste li se tijekom života preobratali u kršćanstvo, budizam, islam ili neku drugu religiju. Oni koji su se rodili kao Židovi slobodni su u svome izboru žele li biti pobožni ili ne, no oni koji "prijeđu" u židovstvo obavezni su pridržavati se strogih načela židovskog Zakona, jer "prijelaz" u židovstvo nije dozvoljen niti iz kojih razloga osim onih vezanih za izraženu želju pojedinca da se pridržava tih zakona. Zato je u Židova nepoznat pojam nasilnog "prevođenja" ili pak onaj blaži oblik, prepoznatljiv kao "dobrovoljni" prijelaz radi "viših" ciljeva ili veće brojnosti. U ovome ću se prilogu zadržati na običajima tradicijskih Židova i opisat ću samo onoliko koliko mi dopušta prostor.

U davna vremena kada je Abraham još bio Abram, naši su praoci spo-znali da postoji samo jedan Stvoritelj svega što je na ovom svijetu, a kao kruna Njegovog stvaranja je čovjek Adam, napravljen od zemlje, kojemu je sam Svevišnji udahnuo život. Da čovjek ne bi živio sam, od njegovog mu je rebra napravio družicu Havu, koja je u mnogim jezicima poznatija kao Eva.

Božji zakoni dati su čovjeku kako bi na zemlji živio čine, Gi dobro i pravo; zapisani su u knjizi koju na hebrejskom zovemo TANAH (anagram je od početnih slova Tora-Nauk, Neviim - Proroci i Ktuvim- Spisi). Tora se najčeće prevodi kao Biblija ili Sveto pismo, a na hebrejskom se pored ostalih koriste i izrazi Mikra kodeš - Sveto štivo ili samo Hamikra - Štivo. Bog se na hebrjskom zove El ili Elohim. Četveroslovno ime JHVH (u grčkom poznato kao tetragramnaton), IZRIČITO IME - koje se koristi u mnogim prijevodima Biblije - ne izgovara se, a nama Židovima je potpuno neprihvatljiv pa čak i zabranjen pokušaj izgovaranja Izričitog Imena u obliku Jahve ili Jehova. Za obilježava-nje Boga mi koristimo nebrojene zamjene poput Šadaj, Hakadoš baruh hu, Hašem itd. Dosta je zanimljiv i podatak da se u Tanahu negdje ovo četiri slova zamjenjuje s tri, odnosno dva slova, pa čak i samo slovom dalet, koje ima numeričku vrijednost broja četiri.

U nas Židova je vrlo teško, gotovo nemoguće, razlučiti što je vjera a što tradicija, odnosno običaji proizašli iz nje, prvenstveno stoga što su to u nas dva potpuno nedjeljiva pojma. Kao ilustracija toga možda može poslužiti za-nimljivost da u hebrejskom jeziku riječ za pojam "religija" ne postoji. Biti Židov ne znači pripadati nekoj religijskoj grupi ili ne, kao Židov se rađate i umirete, bez obzira jeste li se tijekom života preobratali u kršćanstvo, budizam, islam ili neku drugu religiju. Oni koji su se rodili kao Židovi slobodni su u svome izboru žele li biti pobožni ili ne, no oni koji "prijeđu" u židovstvo obavezni su pridržavati se strogih načela židovskog Zakona, jer "prijelaz" u židovstvo nije dozvoljen niti iz kojih razloga osim onih vezanih za izraženu želju pojedinca da se pridržava tih zakona. Zato je u Židova nepoznat pojam nasilnog "prevođenja" ili pak onaj blaži oblik, prepoznatljiv kao "dobrovoljni" prijelaz radi "viših" ciljeva ili veće brojnosti. U ovome ću se prilogu zadržati na običajima tradicijskih Židova i opisat ću samo onoliko koliko mi dopušta prostor.

U davna vremena kada je Abraham još bio Abram, naši su praoci spo-znali da postoji samo jedan Stvoritelj svega što je na ovom svijetu, a kao kruna Njegovog stvaranja je čovjek Adam, napravljen od zemlje, kojemu je sam Svevišnji udahnuo život. Da čovjek ne bi živio sam, od

njegovog mu je rebra napravio družicu Havu, koja je u mnogim jezicima poznatija kao Eva.

Božji zakoni dati su čovjeku kako bi na zemlji živio čine, Gi dobro i pravo; zapisani su u knjizi koju na hebrejskom zovemo TANAH (anagram je od početnih slova Tora-Nauk, Neviim - Proroci i Ktuvim- Spisi). Tora se najčešće prevodi kao Biblija ili Sveto pismo, a na hebrejskom se pored ostalih koriste i izrazi Mikra kodeš - Sveto štivo ili samo Hamikra - Štivo. Bog se na hebrejskom zove El ili Elohim. Četveroslovno ime JHVH (u grčkom poznato kao tetragramaton), IZRIČITO IME - koje se koristi u mnogim prijevodima Biblije - ne izgovara se, a nama Židovima je potpuno neprihvatljiv pa čak i zabranjen pokušaj izgovaranja Izričitog Imena u obliku Jahve ili Jehova. Za obilježavanje Boga mi koristimo nebrojene zamjene poput Šadaj, Hakadoš baruh hu, Hašem itd. Dosta je zanimljiv i podatak da se u Tanahu negdje ovo četiri slova zamjenjuje s tri, odnosno dva slova, pa čak i samo slovom dalet, koje ima numeričku vrijednost broja četiri.

U samom početku razvoja židovske vjere prema Tanahu dati su moralni zakoni za ponašanje ljudi na zemlji. U Tori su zapisani Aseret Hadiberot - doslovno: Deset Božjih riječi. Ovi božanski zakoni vrijede i danas kako za nas Židove, tako i za druge narode i vjere, modificirani ili ne. Oni se eksplicitno navode na nekoliko mjesta u Tori, u II. knjizi Šemot (Izlazak), 20.1-17 i 34, u V. knjizi Dvarim.

Osnovna vjerovanja Židova sažeta su molitvi. "Š'ma Jisrael - Čuj Izraele", a glasi: "Čuj Izraele, Gospodin je naš Bog, Gospodin je jedan". Ova se molitva čita tri puta na dan, ujutro, uvečer i prije spavanja.

Za postojanja II. Hrama u Jeruzalemu, razorenog 9. avu 70-te godine n.e., u njegovu su se Svetištu prinosile žrtve koje su propisane u Tori, uz čije su se prinošenje pjevale zahvalnice i psalmi u slavu Gospodinovu. Sve je to nestalo rušenjem Hrama i razaranjem Jeruzalema, koje, su izveli rimski carevi Flavijevci.

Još u vrijeme Babilonskog ropstva Židovi su se u izgnanstvu prigodom molitava počeli okretati prema Jeruzalemu i mjestu razorenog Hrama - svojoj najvećoj svetinji. Tu su se počele stvarati molitve kojima se svaki pojedinac osobno moli Hašemu da usliši njegovu želju i želju cijelog izraelskog naroda za povratak u domovinu. U ovom prvom izgnanstvu počela su prva kućna okupljanja, te je nastao naziv na hebrejskom bet hakneset - kuća okupljanja. Naša vjera ne zahtijeva zajedničku molitvu, a ako se moli zajednički to je moguće samo ako su se okupila najmanje deseterica vjerski punoljetnih muškaraca (s navršenih 13 godina života). Molitvu vodi baal tefila ili šalijah cibur - predmolitelj ili izaslanik skupa. Predmolitelj ili hazan isključivo vodi molitvu naglas, ali NIJE posrednik između onih koji mole i Hašema. Svatko stvara svoj posebni, osobni odnos sa Gospodinom. Osobitost židovstva je i to da je naš rabin - učitelj i da on nema niti mogućnosti niti pravo biti posrednikom između članova svoje zajednice i Elohima, već on može i treba djelovati isključivo u području obrazovanja i pri pomaganju u savladavanju obimne građe Tanaha, kojom bi trebao vladati svaki odrasli čovjek.

Osnovni zakoni moralnih postupaka, pored vjere u jednog Boga, izraženi su i u vjeri u B'rit - Savez Boga. sa svojim narodom, a u izvršavanju Božjih zapovjedi ustanovljeno je načelo slobodne volje. Čovjek je stvoren slobodan i dana mu je mogućnost izbora, hoće li slijediti put dobra, za koji će ga Bog nagraditi, ili će pak odabrati put zla, za koji slijedi kazna. S obzirom da je Bog milosrdan, čovjek se uvijek može iskreno pokajati (baal t'suva - povratnik,

pokajnik) i vratiti se na dobar put.

Na hebrejskom vrlo kratka riječ micva - označava osnovnu Božju zapovijed; zapovijedi je Bog dao Mojsiju na Sinajskom brdu kada i Toru. Uobičajeno je prihvaćeno da ih ima 613.; od toga je 248 pozitivnih, znači da se odnose na djelovanje odnosno činjenje i 365 negativnih, znači zabrana činjenja. U današnje se vrijeme imenica micva upotrebljava i kao sinonim za činjenje dobrih djela. Micvot (množina od micva) nam propisuju ponašanja u svako-dnevnom životu, obveze održavanja propisa o obređenoj čistoći tijela, hrane, a tu su i druge micvot od rođenja pa do smrti.

ŽIDOVI U BOSNI

Tek poznajući ove činjenice, moguće je prijeći na našu temu: utjecaj vjere na dnevni život Židova u svijetu, pa samim time i u Bosni i Hercegovini. Može se početi od vanjskog prepoznavanja židovskog doma, neovisno o tome jesu li oni koji u njemu žive pobožni ili nepobožni.

Prvi podatci o boravku španjolskih Židova na tlu BiH zapisani su u svescima Sidžila (službenih zapisa šerijatskog suda u Sarajevu) iz 1565. godine, dok se naseljavanje Židova bilježi već i 1541. Najstariji nadgrobni spomenici datiraju iz 1551. (5311. prema hebrejskom kalendaru). Prema dostupnim podacima doseljavali su se najviše iz Soluna, zatim nakon izгона iz Španjolske preko Bugarske i Turske.

Većina Židova koji su nastanili ove prostore su Sefardi, iako ima i aškenaških obitelji. Sefardi su govorili judeo - espagnol (džudezmo ili džido) jezik koji su njegovali i tako sačuvali stari španjolski (kastilijanski dijalekt), koji se već stoljećima ne koristi u Španjolskoj. Osnova židovsko - španjolskog je starošpanjolski s kraja 15. st. s mnoštvom hebrejskih, talijanskih, portugalskih, francuskih, grčkih, turskih i južnoslavenskih leksema koji su romanizirani i prilagođeni njegovom sustavu. Sefardi su koristili hebrejski i ladino kao jezik pismenosti, književnosti, tiskanih tekstova - dok su u svakodnevnom trgovačko obiteljskom kontaktu koristili židovsko - španjolski kao govorni jezik. Ovaj jezik ostao je živ samo u obiteljima, no na žalost danas ga uglavnom govore samo stariji članovi zajednica. Isti se jezik govori i među Židovima Sefardima Bugarske, Turske, Grčke, Makedonije, Hrvatske i Srbije i Crne Gore, Maroka itd. Slabodna se može reći da su se danas u BiH zadržale uglavnom uzrečice ili skraćenice koje još upotrebljava generacija rođena 20-tih godina prošlog stoljeća. Većina članova židovskih zajednica u BiH i danas razumiju što znači Mi kerida (draga maja), Dame mazal, ecame ala mar (daj mi sreće, pa me baci u more) Buenas noćes (laku nać) itd. Ladina se piše hebrejskim slovima, Rašijevim pismom. U Izraelu je na Univerzitetu u Beer Shevi osnovan Institut J. Gaon, te je budućnost jezika osigurana, čime je u zadnji čas spašen od zaborava.

Razvoj i život židovske zajednice Sarajeva i Bosne možemo s više podataka pratiti tek od XVIII. stoljeća, prema pinkasima - imeničkim popisima članova općine. Podatak o otvaranju talmudske škole crpimo iz istih izvora i ustanovljujemo ga na 1781. godinu. Osnivač i glavni učitelj bio je rabin David Pardo, zvan "morenu" - naš učitelj. Upravo je on uveo neke vjersko-ćudaredne običaje u sarajevsku općinu, a njegov sin nasljednik, rabi Isak Pardo, izdao je liturgijsku knjigu "Avadat ašana".

Odjeća bosanskih Španjola nije se osobito razlikavala od našnje ostalih Židova koji su živjeli

u Otomanskom Carstvu. Brzo su napuštali tradicionalni trouglasti šešir, dugi kaput, kratke hlače i čarape da koljena, kako bi vanjština što više bili slični svojim muslimanskim susjedima i oponašali tursku nošnju. Pretpostavlja se da se odjeća koju ću ovdje opisati nosila već od XVI. stoljeća, ako ne i ranije. Treba svakako razlikovati svakodnevnu odjeću od svečane. Svakodnevna se odjeća sastojala od kratkog kaputa, koparana, prslu-ka, pojasa i hlača. Koparan se zakopčavao na grudima množtvam male gusta poredane pucadi, preko njega se nosio kratki kaput sa širokim rukavima koji je dapirao da pasa, pojas je pridržavao hlače a bio je od svile, vune ili drugog materijala. Nosile su se dvije vrste hlača, jedne su imale oblik široke vreće, dosizale su do gležnjeva i bile trakama pričvršćene za tijela, a druge su bile do koljena, te su se kopčam zakopčavale na potkoljenici. Za odlazak u hram oblačila se preko toga dugački kaput sa širokim rukavima, zvan džube, koji je za zimu bio podstavljen krznom. U svečanim prigodama oblačila se još i anterija - tunika koja je sezala sve do gležnjeva, a preko koparana i šalvara.

No, već 1579. sultan Murat zabranjuje Židovima i kršćanima nošenje odjeće jednake turskoj, te im je bila propisana kapica zvana "čita", a i obuća im je morala biti različita od muslimanske, kako bi se iz daljine i već na prvi pogled razlikovali od muslimana. Muškarci su smjeli nositi samo crne cipele, a žene crne čizme. Ženska se odjeća dijelila na odjeću za djevojke i za udane žene. Osim kape, koja se razlikovala ukrasima, osobito bogato vezenim prslukom, gospođe su nosile košulju od tankog mekanog platna, bogato ukrašenu vezom i kapu - tukado.

Većina židovskih domova makar samo na glavnom ulazu ima pričvršćenu kutijicu u kojoj se nalazi zapis pisan rukom pisara svetih i obrednih spisa. To je MEZUZA. U V. knjizi Mojsijevoj, u posljednjoj rečenici molitve Š'ma, nalazimo micvu prema kojoj na dovratnike svojih vrata, u domovima i u poslovnim prostorima, treba staviti mezuzę. Na hebrejskom mezuzę i znači dovratnik; na desni dovratnik ulaza u sve prostorije (osim WC i kupaone), u visini dohvata ruke, stavlja se kutijica koja može biti izrađena iz bilo kojeg materijala (drvo, glina, metal itd) u kojoj se nalazi svitak - rukom ispisana dva odlomka iz molitve Š'ma Jisrael. Na kutijici u gornjem dijelu stoji slovo šin. Kutijica se pričvršćuje ukoso, a svojim je gornjim dijelom nagnuta prema unutrašnjosti prostorije. Ona nas treba podsjećati na Elohima koji nas štiti. Običaj je da se prilikom ulaska i izlaska iz prostorije vrhovima prstiju desne ruke dodiruje mezuzę, a zatim usne. Na mnogim kućama u Bosni i Hercegovini stajale su srebrene mezuzę s malim staklenim prozorčićem kroz koji se nazirao svitak. Često su mezuzę bile rezbarene iz drveta i prava mara umjetnička djela. Na kućama kojirpa su dovratnici bili od kamena, bile su isklesane duguljaste udubine u koje bi se stavljale mezuzę.

Vjernost običajima od rođenja do smrti

Temelj židovskog društva je uvijek bila i ostala obitelj, od pradavnih vremena bila je micva poštovanja roditelja, jasno dana u Deset Božjih riječi. Kao što je naša dužnost da poštujemo roditelje, tako je dužnost roditelja da stvore potomstvo - pru urevu - plodite se i množite, no jednako tako i da djete-tu pruže odgovarajuće vjersko obrazovanje, koje podrazumijeva i odnose u društvu, zajednici i obitelji, te poštovanje porodičnog imena.

Upravo u bračnom životu, kao, uostalom, i tijekom cijeloga života i u svim njegovim područjima, treba poštovati zakone obredne čistoće. Strogi zakoni i propisi o tome dati su već 1,1 III. knjizi Mojsijevoj, razrađeni 1,1 tal-mudskom traktatu teharet, i u Mišni. Koliko se pazilo na obrednu čistoću, koja sadrži propise o osobnoj higijeni, higijeni doma, prehrane itd. vidi se i iz toga što bi se u zajednici odmah nakon izgradnje škola pristupalo izgradnji

obrednih kupaona (mikava), a tek nakon toga gradnji bogomolja.

Židovska obitelj u Bosni i Hercegovini, kao uostalom i u većini židovskih sredina, bila je patrijarhalna, što je bilo pojačano stavom okoline u kojoj se živjelo. To nikako ne znači da je žena bila zapostavljena ili da nije imala prava možda i veća od onih koja su imale žene drugih vjera u određeno doba. Utjecaj na to svakako ima jedna od glavnih naredaba: "Poštuj majku i oca", kojih se i danas pridržavamo, gotovo bez iznimke. Prema židovskom zakonu žena nema obvezu sudjelovanja u molitvama u sinagogi, (iako, ako želi naravno može), jer je rečeno da žena ionako ima previše obveza, njezina je glavna zadaća održavanje tradicije i židovskog doma. Židovsko se bračno pravo kalilo preko dvije tisuće godina i u današnjem obliku je spoj starih običaja, propisa i zakona. Iako je zakon dopuštao mnogoženstvo, u praksi se to ostvarivalo u sredinama gdje se živjelo među drugim semitskim narodima. Rabin Geršom ben Juda iz Mainz, duhovni vođa Židova Europe, zabranio je mnogoženstvo i ukinuo ga još u XI. stoljeću. Brak se sklapao uglavnom ugovorno, putem posrednika (koji se u Bosni na judeo-espagnolu zvao kazaminteras), a čin vjenčanja obavljao se u sinagogi. S obzirom da se u stara vremena žena kupovala, kao ostatak jamčevine da se mladoženja neće predomisлити ostao je običaj da mladoženja stavlja nevjesti na kažiprst lijeve ruke prsten. Usto izgovara rečenicu: "Evo posvećena si mi ovim prstenom, prema vjeri Mojsijevoj i Izraelovoj". Osim prstena, muškarac u nazočnosti dvaju svjedoka piše i bračni ugovor - ketubu, kojim je osiguravao da žena u slučaju razvoda braka dobije dio imovine. U ketubu se unose i neki drugi podatci važni za buduću zajednički život. U Bosniji bio običaj da svekrva svatovskom pjesmom "Jo soj kontenta... prozove najprije snahu, a zatim i ostale sudionike svadbene svečanosti, koji u plesu s mladenkom iskazuju zadovoljstvo sklopljenim brakom. Zanimljivo je da je malodobna djevojka imala pravo odbiti udaju za čovjeka kojega bi joj izabrali roditelji ili staratelji. Rastava braka je moguća, no u tradicijskim i ortodoksnim zajednicama postotak rastavljenih brakova je gotovo zanemariv. Rastave braka u zajednicama bosanskih Židova do početka Drugoga svjetskog rata mogle su se nabrojati na prste, a ako ih je i bilo, razlog je pretežito bio bračna neplodnost. Prema mišljenju mnogih sefardskih žena staroga kova, obitelj jest i ostaje trajna vrijednost, vrijedna osobnih odricanja. U posljednjih nekoliko stoljeća u dijaspori, žena je bila stup obitelji i nije rijetka pojava da je ona zarađivala za život, dok se muž bavio učenjem i proučavanjem svetih knjiga i molitvama. Naravno, sredine su imale vrlo velik utjecaj na oblik i tip obitelji i za BiH se slobodno može reći da su se uglavnom muškarci bavili zarađivanjem za život, a žene brigom o obitelji, domu i osobito o djeci.

Humanitarne udruge postojale su u gotovo svim židovskim sredinama, pa samim tim i u BiH. Najpoznatija među njima svakako je La benevolencija, koja i danas postoji, a u doba između dvaju rata vodila je posebnu brigu o školovanju nadarenih članova židovskih zajednica u BiH. Mnoga poznata imena iz židovskog svijeta bili su stipendisti ove organizacije. U vrijeme poslijeratnog rata na ovim prostorima, od 1992. do 1995., ova se organizacija pročuila i izvan granica bivše Jugoslavije, kada su zahvaljujući njezinoj pomoći - sve Sarajlije, bez obzira na vjersku ili nacionalnu pripadnost, mogli dobiti lijekove i medicinsku pomoć.

U Sarajevu je postojala i zadužbina Salamona, sa stanovima za siromašne obitelji, a druga Vižitor doljentas brinula se o tome da barem za Šabat svaka od siromašnih obitelji dobije pristojan obrok, koji je priređivan u kućama imućnijih pojedinaca i odnošen siromašnima. Vrijedne ženske ruke iz udruženja vodile su brigu oko prehrane bolesnika i nemoćnih. Biti dio organizacije bilo je stvar savjesti, a ne imovnog stanja, tako da su se priključivali svi koji su mislili da mogu, a koji bi prema nekim današnjim mjerilima i sami povremeno trebali pomoć. Djecu su od malena podučavali u solidarnosti tako što su upravo ona bila zadužena za

odnošenje hrane potrebitima.

Rođenje djeteta je blagoslov Božji, a ukoliko se rodi muško dijete, ispunjava se najstarija zapisana micva: obrezivanje - berit mila ili potvrda Saveza Božjeg s odabranini narodom, kojega je Svevišnji sklopio s našim praocem Abrahamom. Obrezivanje se obavlja osmoga dana dječakova života. Kao i među Židovima cijeloga svijeta, i u Bosni je to stoljećima bio radosni obiteljski događaj, na koji se zove veliki broj gostiju, a običaj je da otac djeteta priredi gozbu. Obrezivanje se odvija ili u sinagogi ili u roditeljskoj kući, a obavlja ga mohel. Prilikom obrezivanja djetetu se daje i ime. Objava rođenja ženskog djeteta i nadjevanje imena čini se prvog petka nakon rođenja, poslije službe u sinagogi. Oba roditelja priređuju gozbu kojom se proslavlja rođenje djevojčice.

Micva otkupa prvorodenog sina (prvorodenac kod majke, a ne oca) pišon haben, tridestog dana od rođenja iz Tore, je micva zasnovana na Božjoj riječi, koji je sve prvorodeno darovao svećenicima, osim prvenca čovječjeg kojega otac otkupljuje od kohena (svećenika) za 5 srebrenih šekela.

Sljedeća velika svečanost za roditelje i djecu je kada djevojčica napuni 12, odnosno dječak 13 godina. U tom uzrastu dječak ima svoju bar micvu - čin proglašenja vjerske punoljetnosti. Kod djevojčica se taj čin zove bat micva. Nakon tog čina svatko postaje odgovoran za svoje postupke i svoja djela. Pozivanjem pred Toru prilikom Božje službe označava se puna odgovornost mladića u ispunjavanju vjerskih obveza odrasloga i prava da ga se broji u minjan.

Prema židovskom zakonu uopće, pa tako i u Bosni i Hercegovini, oba su roditelja ravnopravno sudjelovala u odgoju i obrazovanju djece.

Smrt i propisi za doba tugovanja

Ovo je posebnost sefardskih Židova s područja BiH, točnije običaj koji se vezuje upravo za Sarajevo, a zove sekortar la mortaja. Kada baka ili djed dođu u pozne godine (slobodna je procjena što tko misli koje su to godine), sazovu cijelu užu i širu obitelj, naprave zakusku, a nakon zakuske organizator zabave liježe na bijelo platno, obitelj oko njega ili nje pjeva vesele pjesme, a netko od najbližih im uzima mjeru za pokrov (mortaja - tahrim - pokrov). Na taj se način otklanja strah od smrti, pojedinac i obitelj se zajedno pripremaju za taj trenutak. Kao što se obilježava rođenje, punoljetnost i slično, obilježava se i ulazak u kasnu starost. Nakon ove proslave baka ili djed imaju poseban status u obitelji, više im se ugada i pazi na njih, jer su svi shvatili da su oni već jeđnom nogom u drugom svijetu.

Židovstvo propisuje način tugovanja za umrlima koji su s ožalošćenim u bliskim rodbinskim odnosima. Ožalošćeni (avelim) tuguju za sedam kategorija bliskih: za ocem, majkom, sinom, kćeri, bratom, sestrom i supružnikom. Tijekom stoljeća razvili su se i vjerski ozakonili (s manjim razlikama od mjesta do mjesta) propisi i običaji koji su i danas važeći za sve Židove.

Umirući se u svakom smislu smatram živim do posljednjeg daha. Prema našem običaju, sveta nam je dužnost biti uz umirućega i ne ostaviti ga samog u trenutku smrti. Uz umirućeg je najstrože zabranjeno plakanje i glasno izražavanje žalosti, da on ne bi patio. Uobičajeno je da se njegova djeca i najbliži ne ostavljaju sami, kako bi se mogli suzdržati od glasnog izražavanja žalosti. Običaj je da se poluglasno čitaju Tehilim - Psalmi. Ukoliko je umirući u

mogućnosti potrebno mu je pomoći da sam kaže ili mu pročitati našu osnovnu potvrdu vjerovanja u jednog Boga "Šma Jisrael Adonai elohenu Adonai ehad". Nakon što umirući ispusti dušu, treba mu zatvoriti oči.

Stari običaj bacanja vode iz sveg posuđa u kući umrlog, kao i po tri susjedne kuće sa svake strane (lijevo i desno), zadržao se i u BiH sve do početka II. svjetskog rata. Nakon što je smrt ustanovljena, u kući se prekrivaju zrcala, slike se okreću prema zidu, pokojnik se polaže na pod, odijevaju ga u tahrim - platnenu košulju, lanenu košulju - sargenes ili kitl - bijeli ogrtač koji je nosio na vjenčanju, kao kućedomaćin na Pesah večeri, te u sinagogi na Jom kipur. Kupanje i pripremu mrtvaca za pokop obavljaju članovi Hevre kadiše - drago - voljnog udruženja, a biti članom tog udruženja smatra se velikom čašću.

Na grobu, u određenom trenutku svi ožalošćeni razdiru odjeću - keria - za roditelje s lijeve strane iznad srca, a za druge s desne u duljini od jednog pedlja. Pokojnika treba pokopati na sam dan smrti. Običaj je da svatko za san - dukom baci tri grumena zemlje i izgovori stihove iz 1. knjige Mojsijeve, Berešit: "Jer si prah i u prah se vraćaš".

U Sefarda u Bosni obred počinje riječima: Ciduk Ha din, Cadik Adonai - pravedan si Ti Bože. Židovsko poimanje smrti je upravo sažeto u toj rečenici j u kadisu - osvećenju, koje čita sin za umrlim roditeljima, u kojima se ne oplakuje pokojnik, već se veliča Boga, čija su djela istinita i pravedna.

Po povratku kući rođaci i prijatelji su već pripremili obrok okrjepe. Obično se za tu prigodu kuhaju jaja i priprema leća, a obzirom na sredine u koji - ma žive - preuzimaju se i običaji pripremanja lokalnih jela. U domovima Židova Bosne i Hercegovine običaj je da se pripremi lukum, kuhana jaja (uevas inham - inadu) u kori od luka i ulju i burekitaš. Sljedećih sedam dana - šiva - ožalošćeni trebaju poštovati određene propise vezane za žalost. Prva se godišnjica - jahrzeit / jarcajt - računa od dana pokopa, a sljedeće godišnjice od dana smrti.

Spomenik se postavlja za prvu godišnjicu smrti. Na godišnjicu je odlazak na groblje obvezan. U kući se pali svijeća za dušu pokojnika. Na groblje se ide uoči velikih blagdana. Na godišnjice smrti roditelja obveza je obitelji organizirati zajedničko učenje Tore - limud. Na taj dan treba davati posebnu cedaku - milodar siromašnima, te prirediti zakusku za prisutne na limudu. Spomen duša - hazkarat nešamot čita se u nekim zajednicama u okviru jutarnje molitve, za vrijeme musafa; poznatiji je pod nazivom mazkir.

BLAGDANI

Šabat je najveći židovski blagdan i, iako ga dočekujemo svakoga tje - dna, ima prvenstvo pred svim ostalim blagdanima, koji dolaze jedanput godiš - nje. Riječ šabat bi se doslovno mogla prevesti kao: odustajanje od svakog tje - lesnog rada, ljudske djelatnosti. Zapovijed svetkovanja Šabata nalazimo u knjizi Mojsljevoj 2, 1-3, a stroga zapovijed zabrane rada sedmog dana, na Šabat, upisana je i u Deset zapovjedi. To je prvi put u povijesti ljudskog roda zapovjeden nerad, odnosno odmor jednom u sedam dana. Šabat traje, kao uostalom i drugi dani prema židovskome računanju vremena, od predvečerja šestoga dana - petka, do pojave zvijezda na nebu u subotu navečer.

Od davnina je bio običaj, a i obdržavao se u BiH, da žena i ženska djeca ostaju kod kuće, pripremajući sve potrebno za 25-satni odmor, uređujući kuću za svečanost Šabata. Petkom

prije podne i u toku dana obavljaju se sve nabavke i kuhaju se jela koja će se jesti u subotu, jer je jedna od glavnih zabrana subotom zabrana paljenja vatre. Za Šabat se obično kuhaju jela koja mogu ostati na toplome ili se priprema ono što i za toplih dana može ostati uporabivo za hranu i sljedećeg dana. Kako je glavna zapovijed slaviti Šabat, samim tim je i jelovnik za taj dan bio brižno odabran i blagdanski stol bogatiji nego radnim danom. Na području Bosne, za Šabat su se kuhala uevas inhaminadu, tvrdo jaja kuhana s korom od luka i uljem, hamin ili šolet, posebno pripremljen grah, razne pite i pečeno meso košer životinja, najčešće peradi, janjeta ili ovčetina, vrlo često i riba.

Muškarci su odlazili na službu u sinagogu, a za to vrijeme bi žene i ženska djeca svečano postavile stol i upalile šabatne svijeće, točno u vrijeme početka Šabata, izgovaraj ući nad njima blagoslov. Po povratku iz sinagoge, kućedomaćina se pozdravlja sa Šabat šalom - miran Šabat, te on započinje svečanu večeru blagoslovom nad čašom vina, koji se naziva kidus. Kućedomaćica za šabatnu večeru peče dvije pletenice kruha, koje se nazivaju hale, (jednina: hala), koje domaćin nakon blagoslova dijeli ukućanima, a oni ih umaču u sol i jedu. Tijekom večere se za stolom pjevaju pobožne pjesme, piju tim i zmirot. Šabat se provodi u veselju, pjesmi i plesu, u krugu obitelji, a velika je čast imati goste za šabatnim stolom. Subotom se ujutro odlazi na molitve i čitanje Tore u sinagogu. Običaj je da se poslije podne, uz odmaranje, izučavaju vjerske knjige, a micva koja se zadržala i do danas, u svijetu i u Bosni, jest da se subotom poslije popodnevne molitve priređuje treći subotnji obrok, najčešće u sjedištu zajednice ili u učionici pri sinagogi. Tek nakon večernje molitve održi se havdala, odjeljivanje Šabata od ostatka tjedna i opraštanje od njega.

Pojava mladog mjeseca i njegovo svetkovanje stari je običaj koji se naziva roš hodeš. Na taj se dan posebnim blagoslovom blagoslovi izlazak mladog mjeseca.

Pastel

Listovi za pastel mogu se kupiti gotovi (obični ili lisnati)

Domaće tijesto, Brašno, voda, 2 žlice ulja, malo soli. Uinijesiti ni tvrdo ni meko tijesto i ostaviti da stoji 15 minuta. Nakon toga tanko razvaljati dva okrugla lista.

Nadjev od mesa:

39-40 dkg junećeg mljevenog mesa; 1 crveni luk soli i papra. Na ulju propirjati luk, dodati meso, popapriti, posoliti, doliti 1/2 čaše vode. Pirjati dok ne ispari veći dio tekućine. Meso je najbolje pripremiti ranije.

Dobro namazati masnoćom okruglu posudu za pečenje, da se listovi ne bi zalijepili. Ugrijati pećnicu na 280 C, pa tek kada se postigne tražena temperatura počne se slagati pastel. Na donji list staviti meso, a preko njega drugi list. Prstima spojiti (zalijepiti) oba lista. Napravi se "cik -cak" kao ukras uz rub pastela. Peći dok gornja strana ne porumeni, ali najmanje 35 minuta. Pečeni pastel mora biti sočan, ali ne žitak.

Naši se blagdani dijele na dvije skupine, hodočasne i takozvane Visoke blagdane. Hodočasni blagdani su oni na koje je u doba postajanja Hrama svaki muškarac stariji od 13 godina bio obvezan doći u Jeruzalem. To su Pesah, Šavuot i Sukot. Oni imaju povijesno i prirodno značenje, dakle svetkujemo ih kao uspomenu na povijesne događaje i u vezi s prirodom. Visoki blagdani imaju religiozno značenje, a to su Roš hašana i Jom kipur.

Postoje još i takozvani mali blagdani ili radosni spomendani, u koje su ubrajaju Hanuka, Purim i Lag ba-omer, Tu bišvat.

Pesah je naziv našeg prvog hodočasnog blagdana, a slavi se kao uspo-
mena na Božje oslobađanje naših praotaca iz egipatskog ropstva, pod vodstvom Mojsija. Davno nekada, Pesah je predstavljao pashalnu žrtvu koja jest i ostala) je središte simbolike prilikom praznovanja. Ovom blagdanp predhodi veliko pospremanje domova, uz uklanjanje posuda koje je bilo u uporabi tijekom godine. Za proslavu Pesaha drže se posebni kompleti posuda koji se koriste samo i isključivo za Pesah. Cijela kuća mora biti temeljito očišćena i iz nje treba biti uklonjena svaka namirnica koja se smatra za hamec, a to je svaka namirni-
ca koja je bila pod utjecajem kvasne, kisele fermentacije. U predvečerje dana, uoči blagdana, 13. nisana netko od odraslih članova obitelji svijećom traži zaostali hamec. Nađeni ostatci spale se nakon obreda traženja. Blagdan započinje 14. dana mjeseca nisana u predvečerje i traje do 21. nisana. Prve i druge večeri priređuje se seder večera (seder na hebrejskome znači red), koja slijedi strogo propisani red, a cijeli je obred zapisan u knjigu koja se zove Hagada šel Pesah. Jedna od najpoznatijih i najljepših sačuvanih Hagada na svijetu je baš Sarajevska Hagada iz XIV. stoljeća, koja je izložena u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, a sobom su je donjeli Židovi Sefardi koji su se nakon izgo-
na iz Španjolske naselili u Bosni.

Stol je svečano postavljen, kućedomaćin uz blagoslov pali svijeće, na čelu stola nalazi se pladanj s tri macesa Gidiš; hebrejski, množina: macot; je-
dnina: maca - beskvasni kruh, koji se jede tijekom svih osamqana svetkovanja blagdana) pokrivena posebno pripremljenim prekrivačem, a pored njega pose-
bni pladanj za Pesah koji se zove keara, na kojemu su obilježena mjesta za sim-
bolična jela bez kojih bi seder bio nezamislivo Svi ukućani su okupljeni oko stola; običaj je da članovi obitelji iz daljine dolaze kući na proslavu ovog velikog blagdana, za stolom sjedi i posluga u znak sjećanja na naše robovanje u Egiptu, kada nismo imali ni!
akva prava, a kamoli sjediti za stolom. Uobičajeno je da su oko stola mislonjači, no ako ih nema u dovoljnom broju, kućedomaćini pripravljuju jastuke, j.er za vrijeme kazivanja Hagade, te za vri-
jeme jela i pića, treba sjediti udobno zavaljen, kao što su u staro doba činili slo-
bodni ljudi, nasuprot robova. Raspored na keara je sljedeći: 3 macot, ispod njih na tanjuru lijevo jaje, ispod njega karpas - list celera ili peršina, u sredini maror - gorka trava ili kori-
jen, desno gore zroa - krilo peradi ili koljenica janjeta, što simbolizira pashalnu žrtvu i osnova je blagdana, te ispod nje haroset - mješavina kosanih jabuka, oraha i vina. Pokraj keare postavlja se zdjelica sa slanom vodom. Maca sim-
bolizira gorki kruh koji su jeli naši predci kao robovi u Egiptu, maror nas podsjeća na gorke dane sužanjstva, haroset na žbuku kojom su naši predei zidali, egipatske gradove, zroa na pashalnu žrtvu. Osim toga, tijekom sedera svaki sudionik treba popiti četiri čaše vina. U vrijeme večere se dva puta izgovara nada da ćemo sljedeći Pesah slaviti u Jeruzalemu.

Sva uputstva za vođenje sedera nalaze se u hagadama. One su vrlo često pored hebrejskog prevedene i na lokalni jezik, kako bi svi sudionici mogli pomno pratiti seder. Od ranog Srednjeg vijeka hagadese bogato ukrašavaju, a danas se često tiskaju luksuzni primjerci. Postoje i dječje hagade, koje su oslikane likovima bliskima djeci, no tekst je jednak onome u hagadama za odrasle. Za seder treba se svečano odjenuti. U starijim danima kreativnost je i tu dolazila do punog izražaja.

Binuelus saladus za Pesah

3 plohe macesa 2 jaja, 1-2 žličice soli, 1-2 žličice papra

ulje za duboko prženje

Potopiti maces u vodu i ostaviti da stoji 10 minuta. Odliti vodu i rukama ocijediti ostatak vode iz nakvašenog macesa. Staviti ga u dublju posudu, dodati predhodno umućena jaja, sol, papar. Dobro sve izmiješati i ostaviti da odstoji oko pola sata. Žlicom vaditi i pržiti u vrućem ulju. Slagati ih na papirnati ubrus da upije višak ulja. Služe se uz guevas inhaminadus, sir, i zelenu salatu.

Šavuot je blagdan koji slavimo 6. (u dijaspori i 7. sivana), obilježava dobijanje Tore na Sinaju, koju je Hašem predao "... Mojsiju, on ju je predao Jehošui, ovaj starješinama, starješine prorocima, a proroci su je predali muževima Velike sina-goge. Ovi, su rekli: Budite oprezni pri suđenju, odgojite mnogo učenika i učinite ogradu oko Tore" Pirke avot I. 1. Ovaj blagdan nosi još i ime Hag habikurim -hodočasni blagdan prvih prinbsa žitarica.' Običaj je za'proslavu pripremiti razna jela od mlijeka i sira. U Bosni su se pekli kolači zvani Monte di Sinai, s grožđicama i mlijekom. Micva je čitati Knjigu o Rut, a sinagoge se ukrašavaju zelenilom. Vrlo se često za Šavuot priređuju proslave' bat micve, kada djevojčice odjevene u bijele - haljinice na glavama nose vjenčiće od cvijeća.

Zelena di kezu (pita od sira) za Šavuot

2	obična	lista	od	tijesta			
10	dkg	bijelog	i	5	dkg	žutog	sira
4							jaja
nešto	manje	od	1/2	litre			mlijeka
2		dkg					maslaca
1/2 čaše kiselog mlijeka							

Okrugli oblik za pečenje namazati uljem i ob loži ti jednim listom tijesta. Sjediti sve sastojke i preliti preko tijesta. Prekriti drugim listom, pritisnuti prstima uokolo i napraviti zadebljani rub. Tijesto premazati vodom, upotreb-ljavajući kist. Pećnicu predgrijati na 300 C; pita se priprema tek kada je postignuta temperatura, a posuda se stavlja što je niže moguće.

Sukot ili blagdan sjenica svetkujemo od 15. do 21. tišrija. Posljednji je od tri hodočasna blagdana. Za taj blagdan gradi mo sjenice u vrtu, na balkonu ili terasi, kiteći ih granama palme, mirte, vrbovim granama i plodovima citrusa. Blagdan se još zove i Zman simhatenu - vrijeme naše radosti. Micva je da se u vrijeme proslave ovog blagdana obroci jedu u sjenici. Još jedna micva vezana je za ovaj blagdan: treba načiniti kiticu od četiri biljne vrste - arba minim: lu lav - palmin list, etrog - plod vrste citrusa, hadasim - 3 grančice mirte i aravot - 3 grančice vrbe. Grančice mirte i vrbe vezuju se zajedno, a lulav se drži u drugoj ruci, a šake se drže skupljeno pri mahanju. Svakodnevno, osim na Šabat, obavlja se obred uz blagoslov koji se zove netilat lulav. U sinagogi se maše sa četiri biljne vrste na četiri strane svijeta: započinje se mahati prema jugu, dok smo okrenuti prema Jeruzalemu.

Osmi dan Sukota naziva se Šemini aceret, a sljedeći dan u dijaspori se slavi kao Simhat Tora, jer se u vrijeme jutarnje molitve čita posljednja paraša iz Tore u knjizi Dvarim i prvo poglavlje knjige Berešit. Oni koji su tom prigodom pozvani na čitanje Tore nazivaju se hatani, što u ovom slučaju znači nositelji časti. Kao nastavak veselog blagdana, oni pozivaju goste kući, uz bogat stol.

Roš hašana je nova godina, prema kojoj se računaju godine židovskog kalendara od postanka svijeta; slavi se 1. i 2. tišrija. Ona ima josnekoliko imena: Jom hazikaron - dan sjećanja, Jom hadin - dan suda, Jom terua - dan trubljenja, a to je prvi od deset dana pokore. Ono što ovaj veliki blagdan razlikuje od ostalih jest da se tokom Božje službe nekoliko puta u znak podsjećanja (zikaron) na pokajanje sluša zvuk šofara, ovnujskog ili kozjeg roga (nikako govedeg) posebno pripremljen kao duhaće glazbalo koje je još u pradedavna vremena kod Židova služilo u obredne svrhe. Toga bismo se dana svi trebali sjetiti Boga Stvoritelja svijeta, zakonodavca; molitve su ispunjene slavom Božjom i molbama za sretnu novu godinu.

Jom kipur blagdan je 10 tišrija, to je posljednji dan kajanja, odnosno pokore, vrhunac priznanja i oprostaja grijeha. Na Jom kipur post traje 24 sata i pretvara se u I r veliki dan pokajanja, ali i pomirenja s Bogom i ljudima. U dijaspori se obilježava kao najveći vjerski praznik. U stara vremena Veliki svećenik prinosió žrtve u Hramu i obdijevao posebnu odjeću. Danas kao uspomenu na to činimo kaparu, kućni obred u kojemu se za svakog ukućanina zakolje po jedna kokoš, odnosno kokot. Na Jom kipur je običaj odijevati bijelu odjeću, ne obuva se kožnata obuća. Prije početka službe obvezno je tražiti oprost od rodbine, poznanika i prijatelja za hotimične i nehotične uvrede. Molitvom Kol nidre započinje služba za Jom kipur, a Neila - zatvaranje - je molitva, nakon koje Jom kipur završava reskim zvucima šofara.

Hanuka počinje 25 kisleva i traje osam dana. Svetkujemo ju kao uspomenu na pobjedu Makabejaca nad Antiohom Epifanom IV, koji je oskrvnuo sveti Hram i želio uništiti židovstvo. Ona slavi pobjedonosnu oslobodilačku borbu židovskog naroda u drevnom Izraelu protiv okupatora Helena. Nametanje grčke kulture i vjere, asimilacijom i uništavanjem narodnosne samosvijesti i vjerske posebnosti, ukidanjem osnovnih židovskih vjerskih obreda bili su temelj ugnjetavanja u helenističkom pokušaju uništavanja židovskog naroda.

Njihova je bezočnost išla sve do postavljanja Zeusovog kipa u jenzalemski Hram. Iz pouzdanog izvora, 1. knjige o Makabejcima, saznajemo da je Matatja, iz svećeničke obitelji Hašmonejaca, sa svojih pet sinova poveo neravnopravnu borbu, oslobodilački narodni ustanak malog naroda protiv tada najmoćnijeg carstva u svijetu. Poslije tri godine ratovanja, njegov sin Jehuda Makabi uspjeva istjerati osvajače iz velikog dijela zamlje, ulazi u Jeruzalem, gdje na godišnjicu ponižavajuće carske zapovijedi, 25. kisleva, ruši tuđinska božanstva, čisti Hram i obavlja osvećenje - hanuku - oskrvnutoga žrtvenika. Narod je osam dana prinosió žrtve i pjevao hvalospjeve, te su svi zajedno odlučili da će se posvećenje, hanuka slaviti osam dana. Prema legendi, pronađen je samo jedan vrč s neoskrvnutim uljem, dostatni da u Menori, hramskome svijećnjaku, gori jedan dan, no (Božje) čudo je učinilo da je gorjela svih osam. Kao uspomena na to čudo, ostao je običaj da se pale svijeće u svijećnjaku sa osam krakova, uz deveti - poslužitelje - tako da se svake večeri, tijekom svih osam dana, pali po jedna svijeća više, dok na kraju, osmoga dana ne gori svih osam.

Hanuka je veseli blagdan, djeca dobivaju darove, često u novcu ili čokoladne novčiće, ako su premali za prave, igraju se zvrkom na kome pišu četiri slova N-G-H-Š - Nes gadol haja šam- čudo veliko dogodilo se tamo, a u Izraelu na zvrku piše N-Q-H-P - Nes gadol haja po - čudo veliko desilo se ovdje.

Tu Bišvat - Hamišoši je blagdan poznat pod nekoliko imena, ali možda je najpoznatiji kao Nova godina drveća, prethodnik današnje ekološke svijesti većine zemalja u razvijenom svijetu. Ovaj blagdan nema obilježje praznika, a slavi se u obitelji, školama i kulturnim dmštvima. Sam naziv Tu bišvat znači 15. dan mjeseca švata, a to je doba kada u Izraelu

počinje proljeće, a voćke se obaspu cvijećem. Veseli blagdan na koji djeca dobijaju vrećice s raznim vrstama voća. U stara vremena već su se u jesen spremale razne vrste voća za taj blagdan, a naranče su namčivane iz Izraela, pa je tada, kada agmimi u ovim krajevima nisu bili česti kao danas, to bila prava svečanost za djecu. Običaj je da se razne vrste voća šalju onima koji si ih ne mogu priuštiti. Školska djeca u Izraelu toga dana zajednički sade mladice drveća.

Koliko je briga o prirodi i okolišu uvriježena u židovsko biće možda može ilustrirati jedan midraš koji kaže: "Ako sadiš drvo, a vidiš da je došao Mesija, najprije dovrši sadnju, pa tek tada pođi pozdraviti Mesiju".

Torta od datulja za Tu Bišvat

7					žutanjaka
1	i		1/2	čaša	šećera
20		dkg		mljevenih	oraha
25		dkg		narezanih	datulja
2		žlice		krušnih	mrvice
2			vrećice		vanilin-šećera
2	č	š			š

Dobro umutiti žutanjke i šećer. U posebnoj posudi izmiješati orahe, datulje i mrvice, te uz lagano miješanje spojiti sa umućenim žutanjeima. Dodati vanilin-šećer, promiješati i naliti u podmazan četverokutni oblik. Peći oko 30 minuta na umjerenj temperaturi. Tortu prerezati na pola u vrijeme pečenja, a kada se ispeče i ohladi obje se polovine premažu šlagom i polože jedna na drugu.

ŽIDOVSKI U BOSNI I HERCEGOVINI, JUDAIZAM / NEDJELJIVA VJERA I TRADICIJA:
 MICVE I OBIČAJI
 Sonja Samokovlija